

Glatz Ferenc

A Rákóczi-felkelésről

Egyetemesség, lokalitás, alternatívakutatás

Másfél száz éve történészek joggal hajtogatjuk: mindennek sajátossága — így a magyar történelem sajátossága is — csak összehasonlításban írható le, minősíthető. Az egyének nemzeti, vallási alapon vagy éppen lakóhely szerint szerveződő közösségeinek — falvak, államok — történelmét leírni és minősíteni csakis a nagyobb és más közösségekkel összehasonlításban lehet. A magyarok történelmének értékeléséhez a honi események mellett ismerni kell a közeli és távoli szomszédok történeteit is. Közhelyként hangzik mindez. De most, az „európai egyesülés” korában, az európai államok és nemzetek egymáshoz közelítésének korában nagyon is aktuális követelmény. Önmagunkkal és szomszédainkkal szemben is...

Dolgozunk az „Európa-történelem” vázlatán, „Európa krónikájá”-nak az összeállításán. Merthogy nem létezik tartós Európai Unió az európai önazonosság (identitás) érzése nélkül, és nincs európai önazonosságtudat európai történeti ismeretek nélkül — legalábbis mi így gondoljuk. S már azon vesszük észre magunkat: a távol-keleti, ázsiai, amerikai, afrikai kultúrákat kutatjuk, hogy értékelhessük, értelmezhessük az európai népek kultúráját. Mert az internet, a globalizálódó világ korában gyermekeink szemhatára már világméretű összehasonlítást is kíván...

EPIZÓD AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEMBEN

2003. május 6. Évforduló. 300 évvel ezelőtt Brezan várából a legnagyobb magyar földesúr, II. Rákóczi Ferenc felkelésre szólítja fel valamennyi „hazaszerető egyházi és világi, nemes és nemtelen... lakos”-t, hogy az „életünkön uralkodó s kegyetlenkedő birodalom ellen fogjon fegyvert”. Nyolcévi háború (1703—1711) kezdődik a Kárpát-medencében. S mivel a felkelés Európa akkor első hatalma, a Habsburg Birodalom ellen folyik, így a küzdő felek betagozódnak az éppen akkor kitörő két nagy kontinentális háború szövetségi rendjébe, az ún. *spanyol örökösödési háború* és az ún. *észak-európai háború* rendjébe.

A spanyol trón utódlásáért a Habsburgok és az általuk vezetett európai szövetségi rendszer csap össze Franciaországgal (1701—1714). A Habsburgok hátában a lokális magyarországi felkelés gyengíti a birodalmat, s lesz Rákóczi a francia király potenciális szövetségese. (Köpeczi Béla európai ívű Rákóczi-kutatásai megmutatták ezen összefüggéseket.) Rákóczi kezdettől francia pénztámogatást kap. Nincs ebben semmi különös — mondjuk. Az idegen, „francia tallérok”-kal együtt lehet még a felkelés nemes célú, szolgálhatja az még a helyi lakosság érdekeit...

A helyi lakosság érdekeiről beszélünk. Mert a történelmi értékelés végső mércéje mégiscsak az: ki szolgálta a helybéliak boldogulását. Hiszen az itt honos emberek tartják karban a természetet, éltetik a közösségeket... Az ő

életfeltételeik javítása a történész mércéjén az „egység”. Nem pedig utólag, a történészek által kigondolt törvényszerűségek: „abszolutizmus”, „polgárosodás” és így tovább.

Észak-Európában ezzel egy időben alakulnak át a hatalmi viszonyok. 1700-ban tör ki a háború az Északi-tenger partján elhelyezkedő hatalmak — Svédország, Dánia, a szétszakadt Lengyelország és a feljövő Oroszország — között. A kontinens két nagy háborújának szövetségi rendszere érintkezik egymással. S mivel a Rákóczi-felkelés — a Kárpát-medence északkeleti csücskében — közvetlenül szomszédos a lengyel–orosz területekkel, s érinti a Habsburg- és oroszellenes Törökország érdekeit is, így hát „természetes”, hogy része lesz az észak-európai háborús konfliktusnak is. (Niederhauser Emil Kelet-Európa-történeti tanulmányai mutatták meg ezen összefüggéseket.) Igaz, joggal mondják történészeink: európai történeti mércével mérve a Rákóczi-szabadságharc „csak” epizód a korabeli Európa történelmében. De hát mi az, ami nem „epizód” a magyar történelemből egy nagyobb térbeli összefüggésbe helyezve? — kérdezzük mi. Akár 1848–49, akár 1918–19, akár 1956 eseményei — hogy csak a fegyveres és társadalmi harcok magyarországi történelméből vegyünk példákat... Azután — egy másik retorikával — úgy is mondható: a magyarországi események (1703–11 között) a magyarság problémáit világtörténelmi szintre emelték, európai vagy világtörténelmi szintű összecsapás részei voltak. Ahogy mondjuk ezt 1848-ról, 1918–19-ről vagy 1956-ról.

A LOKÁLIS ÉRDEKEK KIFEJEZÉSE

Másfél száz éve kérdése az egyetemes szemléletű történetírásnak: mit mivel hasonlítsunk össze egy-egy közösség vagy államszervezet történelmében?

Az új történetírás az egyetemes összehasonlítás alapján áll. De számára az összehasonlítás nem az egyik földrajzilag helyi viszonyokból (Nyugat-Európában) kinőtt értékrend minősítő alkalmazása egy másik helyre (Kelet-Európára). Számára az összehasonlítás: a világ különböző *helyi* (lokális) *természeti és emberi életkörülményeinek* és *folyamatainak*, a különböző helyi viszonyok között nyíló alternatíváknak az összehasonlítása. És ebből *általánosítás* levonása. Az értékelés alapja: mennyire volt képes az adott politikai-társadalmi mozgalom a helyi alternatívákat kihasználni és elősegíteni, hogy a helyi társadalom az egyszer megélhető életet magasabb anyagi és szellemi szinten élje meg. Ezért az új történetírás elsődleges céljának az *alternatívák kutatását* tartja. Nem pedig a világ egyik részén kinőtt társadalmi-igazgatási rendszerek modelljét számon kérni egy más földrajzi-történelmi adottságú vidék lakosságán, s ezt „történelmi haladás”-nak, az emberiség „egyetemes törvényszerűség”-ének kiáltani ki. (Ahogy jelenében is elutasítja a világ egyik részén kialakult életcélok rendjének erőszakos bevezetését a világ más történelmi-földrajzi adottságú tájain. „Haladóbbnak”, „felsőbbrendűnek” kiáltva ki a katonailag erősebb hatalom belső rendjét.)

A világ történelme számtalan lokális helyszínen zajlik. Földrajzilag behatárolt lokális életkeretek között. Mi más a világ történelme e szempontból nézve, mint a lokális történelmek összessége! És a lokális érdekek ütközése,

egyeztetése. Most, az európai integráció, a lokális és egyetemes érdekek egyeztetésének korában erről sem szabad megfeledkezni. Mert a történelem végtelen... Legalábbis egyelőre annak látszik.

Az új történetírás a különböző helyi (lokális) emberi alternatívák összehasonlítását tartja céljának, és ehhez hasznosítja a természettörténet, a modern igazgatás- és politikatörténet, művelődéstörténet-írás, a „mindennapi élet” (kultúrantropológia) szempontjait.

1703 májusában a Rákóczi-felkelés nem a világpolitika begyűrűzésének eredménye volt. *A felkelés a lokális érdekek kifejezője volt.* Kitörésének oka az a helyi társadalmi mozgalom, amely mozgalom a Kárpát-medencében lezajló emberi életviszonyok átalakulásából, a helyi társadalmi konfliktusokból és az emberi élőhelyek leromlásából keletkezett. A régi történetírás az 1703–11 közötti háborúban a „rendi-nemesi célok” és a „fejedelmi abszolutizmus” összeütközését látta elsősorban. Ez alapján állt vagy a „modernizáló” Habsburg-adminisztráció, vagy a társadalmi és nemzeti szabadságért harcoló „fényes kurucok” oldalára. Mindkét álláspont — a „kuruc” (Rákóczi–Thököly-párti) és a „labanc” (Habsburg-párti) — számtalan formában jelent meg az elmúlt másfél évszázad „nemzeti”, „állami” szempontú történetírásában. (Legutóbb a hidegháború idején, az 1950–60-as években a nyugati, azaz Habsburg-ellenes, ún. kuruc hagyományok felelevenítése dívott, mert ennek volt a napi propagandában használhatósága. Megjelent mindkettő egy osztályharcos mezben is: a labanc-marxista oldalon elvitatták a szabadságharc össztársadalmi érdemeit, mondván, hogy az csak a kisenemesi társadalom megmozdulása volt, a másik oldalon, a kuruc-marxista oldalon pedig arról beszéltek, hogy Rákóczi már a 18. század elején népi-nemzeti, jobbagyfelszabadító programot követett.)

AZ ÉLETFELTÉTELEK LEROMLÁSA

A Kárpát-medence emberi és természeti élőhelyeit a 11–16. században jól szervezett, sőt a 14–15. században már európai szinten álló igazgatásszervezet, a *magyar királyság* szervezete fogta át. Az államterület jelentős részét nagy területeken víz járta: a mai Balaton élettere a mainak többszöröse volt, a Dunántúl közepén, az Alföldön pedig a Duna és a Tisza ismétlődő árvizei hatalmas ingoványos mocsarakat képeztek. Mégis, e természeti feltételekhez az évszázadok során sajátos településszerkezet igazodott. (A természettörténeti viszonyok pontos felmérése az elmúlt másfél évszázad [államtörténeti] kutatási szempontjai mögött minduntalan háttérbe szorult. Most a fiatal Rácz Lajos munkái biztatnak eredménnyel.)

Ezt a településszerkezetet a török háborúk — mindenekelőtt az 1592–1606 közötti 15 éves háború — szétzilálta. A török kiűzésének idején (1699) a népesség a Mátyás korabelihez (1490) képest nemhogy nőtt volna, de becslések szerint 4 millióról 3 millióra csökkent! A török megszállta középső területek pedig elnéptelenedtek. Az utak tönkrementek, a kereskedelmi útvonalak megszűntek. Az 1697–1710 közötti évektől azután még természeti csapások sora is sújtotta a népességet: 10 év alatt két pestisjárvány, 1707-ben és 1709-ben árvizek, szokatlanul kemény tél, 1710-ben éhínség. A térség népessége az

önfenntartás határáig jutott — a természettörténet kezdeti kutatásai legalábbis erről szólnak (a Rákóczi-kor kiváló kutatója, R. Várkonyi Ágnes éppen a hazai természetkutatás egyik úttörője).

ÚJJÁÉPÍTÉS

Ilyen életkörülmények között érte őket a királyi hatalom törekvése: új igazgatás kiépítése, az annak terheit a lakosságra hárító adópolitika, amelyet a töröktől 1686 után fokozatosan visszafoglalt területeken is bevezettek. Kétségtelenül modern európai rendszer. A kor embere mindezt úgy élte meg: *az emberi életviszonyok nem javultak, de romlottak 1699, a török kiűzése után. Miért?*

A török korban, a 17. században a Kárpát-medencében sok száz kilométeres szakaszon húzódott a törökellenes hadszíntér határvonala, az ún. *végvári rendszer*. Ez a végvárrendszer és a török–keresztény vonalon az „átjárás”, a kereskedelem több százezer embernek adott életlehetőséget. Végvári katonának, a várakat, katonaságot ellátó termelőknek, kereskedőknek. (Szakály Ferenc kutatásai mértékadóak, most fiatal kollégánk, Pálffy Géza készít végre megbízható, aprólékos felmérést.)

A török kiűzésével a török–magyar határvonal a Kárpát-medence déli részén alakult ki, majd a délen lakó szerbeknek biztosított kiváltságokat, jó megélhetési lehetőséget. A régi, most már „haszontalan” végvárakat elkezdték lerombolni (óriási pénzbe került nemcsak a fenntartásuk, hanem a lerombolásuk is), a végvári katonaságot pedig szélnek engedték. Az ország középső részének nagy része így „munkanélkülivé” vált. Rákóczi seregének jelentős része — ismert tény történetírásunkban — a volt katonáskodó, most már „munkanélküli” elemből került ki. E népesség úgy látta, hogy a bécsi királyi hatalomtól segítséget nem várhat, így a szervezkedő, Rákóczi vezette csoporthoz szegődött, amely érdekeit képviselni ígerte.

BIRODALMI ÉS LOKÁLIS ÉRDEKEK: BÉCS VAGY BUDA

Az államigazgatás hatásradiusza a 17. században nem érte át még a királyi Magyarországot sem. A török ék az ország középső részén amúgy is széttagolta a korábbi államigazgatást. Az északkeleti és a délnyugati végek is önállósultak. Nemcsak politikailag, hanem a létfenntartás újratermelésének, megteremtésének rendjét illetően is.

Az ország délnyugati részén, az Adriáig terjedő kereskedelem (élő marha) és a birtokmodernizáció révén a Zrínyiek (horvát bánok is), a Frangepánok erősödnek meg. Mind a térség gazdasági, mind a földesurak személyi, politikai érdekei szembekerülnek a bécsi (birodalmi) adminisztráció érdekeivel. *Északkeleten* a másik nagybirtokos család, a Rákócziak élvezik a tokaji bor és a még megmaradt észak-dél (Lengyelország) irányú kereskedelem áldásos hatását. Nem véletlen, hogy az önálló gazdasági és politikai érdekű Délnyugat-Magyarország és Horvátország vezető családjai (Zrínyiek, Frangepánok), valamint a Rákócziak lesznek a 17. századi Bécs-ellenes mozgalmak vezetői. A helyi érdekeket

fogalmazták ők meg. Nem holmi „idegenellenesség” ez, hanem a lokális érdekek megfogalmazásai. Amelyek valóban eltértek a bécsi udvar érdekeitől.

A *Buda központú államnak* is állandó gondja volt a 11–16. században a Kárpát-medence igazgatásának átfogása, az egységes adó, a bíraskodási rend, a törvénykezés biztosítása. Az 1541 után *Bécsbe került királyi udvar*, ráadásul a török ékkel a volt államterület szívében, egyáltalán nem boldogult a szélső területekkel. És nem is tudta megfogalmazni a peremterületek érdekeit. Nem voltak erről alapos információi. Mindemellett a bécsi adminisztrációnak nemcsak a Kárpát-medence, hanem szinte egész Közép-Európa érdekeit kellett döntéseinél irányadónak tekinteni.

A *birodalmi és a Kárpát-medencei érdekek* természetesen ütköztek. A magyar trónon 1526 után a Habsburgok ültek, akik a német-római császári címet is viselték. Az általuk uralt területek súlypontja Európa közepére esett, adminisztrációjuk az uralkodói érdek megfogalmazásakor természetesen elsősorban a Habsburgok Közép-Európában, sőt nyugaton uralt területeinek érdekeit követte. (Nem lebecsülendő természetesen a bécsi udvarban formálisan önállóságot élvező magyarországi kormánysszervek magyar érdekérvényesítő szerepe sem egyes korszakokban.)

A Habsburg-uralomból a Kárpát-medencében élő népeknek a török megszállás idején elsősorban hasznuk volt. A királyi Magyarországra, tehát a felvidéki és nyugat-magyarországi vidékekre jött — ha vékonyan is — a nyugat-európai fejlett termelési, szellemi kultúra. És ami a lényeg: a Habsburgok örökös (Lajtán túli) tartományaiból származó jövedelmekből finanszírozták a magyarországi végvári rendszert. Valamint: a birodalom mozgósítása nélkül a török kiverésére még csak esély sem nyílhatott. A török kiűzése után természetesen a bécsi adminisztráció nem kívánta tovább finanszírozni a magyarországi újjáépítést. A kérdés: a helyi adókból milyen újjáépítést lehet megvalósítani?

A „REÁLIS” ALTERNATÍVA „IRREÁLISÁ” VÁLIK

Rákóczi személyében az ország leggazdagabb főura vállalkozott arra, hogy megkíséreljen önálló, magyar vezetésű államiséget teremteni. Személyében a Rákóczi és a Zrínyi család egyesült. Atyja, I. Rákóczi Ferenc névleges erdélyi fejedelem. Anyja Zrínyi-lány, akinek második férje, Thököly Imre a Tokaj-hegylajai Habsburg-ellenes szegénylegény-mozgalom vezére. Az ismét „szabadon” választott, Budán székelő és a helyi érdekeket megfogalmazó királyság megteremtése egyébként, mint lehetőség, folyamatosan élt a török megszállás idején is a magyar politikai vezető réteg gondolkodásában. Rákóczi ennek az elképzelésnek volt egy időre a megjelenítője.

Rákóczi Ferenc egyébként nem jobbágyvédő hős vagy modern nemzeti szabadságharcos, ahogy azt a 19–20. századi történetírás egyes irányzatai ábrázolni igyekeztek, hanem késő reneszánsz nagyúr, aki magyar fejedelem, illetve magyar király kívánt lenni. Okos, művelt arisztokrata, igazi főúri kedvtelésekkel. Jó szervező, erős szerelmű és sokoldalú férfi. Mindemellett vonzóan erkölcsös, nemes egyéniség. Irreálisan — korabeli mércével mérve is illuzórikusan — túlbecsülte családját és az erdélyi fejedelemség nemzetközi

súlyát. Mindemellett rossz hadvezér volt. De kétségtelen, hogy háborúja a kor egyik alternatívájának (önálló magyar királyság) végiggondolásán alapult. Nem lehet ugyanis elvitatni, hogy egy hazai központú, Budán az adminisztrációt berendező magyar államiség sok előnnyel is járhatott volna a magyar államterület részére. A helyi érdeket a bécsinél jobban ismerő apparátussal, hivatalnokokkal; a hazai vezető réteget (fő- és köznemességet) jobban értő és kézben tartani képes állami adminisztráció a helyi társadalom előnyére is szolgálhat. (Ezt bizonyítja a csírájában kialakuló Rákóczi-adminisztráció, amennyire ez látható az állandóan hadszíntérről hadszíntérre vándorló fejedelem udvarában: a saját külügy, hadügy és pénzügy mellett a türelmes valláspolitikai, ügyesnek nevezhető társadalompolitikai intézkedések.) Rákóczi egy, a helyi társadalmi konfliktusokból kinőtt mozgalom élére állt, elvállalta annak vezetését. És megkísérelte ezt a mozgalmat, nemzetközi kitekintéssel, európai politikai tényezővé emelni. Az *elképzelés* jó és jogos volt, de *realitással* csak rövid időre bírt.

1708-ra Rákóczi lehetséges szövetségesei visszahúzódásra kényszerültek, a frissen felállított hadsereg rossz ellátottsága és szervezeti gyengéi, Rákóczi hadvezéri hiányosságai a tragikus trencsényi csatához vezettek. (Ahol 12 ezer kuruccal szemben ötezer császári katona aratott fényes győzelmet!) Kifulladt a mozgalom társadalmi támogatottsága is. Bebizonyosodott: a török hódoltság életformái és életcéljai visszavonhatatlanul eltűntek. Emellett pedig a jól szervezett Habsburg-adminisztráció mind a harctéren, mind a politikában (a szerbek megnyerése, a magyar arisztokrácia nagyobbik része udvarhűségének biztosítása stb.) döntő fölénybe került.

Mire a szatmári békét (1711. május) aláírták, addigra az önálló magyar fejedelemség mint politikai-igazgatási keret már *nem volt reális alternatíva* a természet újrendezésében. A Kárpát-medence lakosságának érdekeit, a természeti viszonyok emberhez szelídítésének programját most már azok a magyar főurak képviselték, akik — elfogadva a Habsburgok és a bécsi adminisztráció realitását — *a császári udvaron belül igyekeztek a lokális érdekeket képviselni*. Már nem Rákóczi. Ők: Pálffy János, aki a felkelést lezáró szatmári békét olyannyira *méltányosan* fogalmazta, vagy a császárhoz átállt, később árulónak kikiáltott gróf Károlyi Sándor, majd az államterület újberendezésében oly kiemelkedő szerepet játszó magyar arisztokraták: Csákyék, Esterházyak és a többiek. A *bécsi adminisztráció és a magyar politikai elit „első kiegyezése” 1711-ben* reális és méltányos kompromisszum volt. Megalapozta a Kárpát-medence újratelepítését, előmozdította, hogy az elvadult táj fokozatosan kultúrtájja alakuljon...

*

Az európai politikában epizód volt a Rákóczi vezette harc. De a török utáni helyi társadalmi átrendeződésben, a *helyi érdekek megfogalmazásában* eminens szerepet játszott. Utóéletében igaz, hogy hamis politikai hivatkozások alapanyagát képezte, de a Bécsben ülő udvari adminisztrációt emlékeztette is arra: a helyi (lokális) érdekekre figyelemmel kell lenni. És a történetírásnak is figyelemmel kell lenni mind az európai, mind a lokális szempontokra.

(Megjelent a *História* 2003/3. számában)